

Олексій СОКИРКО

НАЙМАНЕ ВІЙСЬКО ЛІВОБЕРЕЖНИХ ГЕТЬМАНІВ КІНЦЯ XVII – XVIII СТ.: „БАРВА”, ПРАПОРИ, ЗБРОЯ

Військова історія України тільки останнім часом вийшла з кола табу-йованих тем і дедалі частіше стає предметом наукових студій. Однак поза рамками історичних досліджень і далі лишається низка важливих тем. Одна з них – побут і матеріальна культура війська. І в зв'язку з цим не забуваймо, що військове минуле України – це величезний пласт звичаїв, ритуалів, символіки, зброї, одностроїв, запізнання з якими не тільки дає нам змогу виразніше, сказати б, уречевленіше, уявити воєнні події, а й глибше проникнути в їхню суть.

За приклад тут може правити історія нині маловідомого складника збройних сил гетьманської держави, що йому судилося відіграти значну роль в її історичному поступі, – охотницького (найманого) війська. Перші наймані відділи з'являються ще за урядування Богдана Хмельницького й особливо поширюються в часи Руїни¹. 1669 р. лівобережний гетьман Дем'ян Многогрішний об'єднав розрізнені контингенти найманців в окреме від козацького військо, існування й діяльність якого застерігалися на державному рівні Глухівськими договірними статтями². Воно комплектувалося з вільних верств населення (т.зв. охотників – звідси й назва війська), які за договором вступали на військову службу. За родами військо поділялося на піхотні (охочепіхотні, або

сердюцькі) і кінні (охочекомонні, або компанійські) полки, що відбували постійну службу й у мирний час не розпускалися. Полки мали різну чисельність (від 500 до 1000 осіб) і поділялися на роти або сотні (в піхоті) й хоругви (в кінноті). На відміну від козацьких охотницькі частини іменувалися за прізвищами своїх командирів, яких призначав сам гетьман (з 1746 р. замість давніх назв вони дістали порядкові номери). Грішми, одягом і зброєю військо забезпечувалося централізовано зі скарбниці, провіантом і фуражем – натуральним збором з населення („стацій”)³.

Формування охотницького війська уможливлювалося фінансовим зміцненням гетьманської влади. Гетьманам було вигідніше спиратися на залежні від себе полки професіоналів-найманців, ніж на схильне до отаманщини й недисципліноване реєстрове козацтво. Чисельність війська неухильно збільшувалася: якщо за Д. Многогрішного воно складалося з 3 полків, за І. Самойловича – з 8, то за гетьманування І. Мазепи – з 10 полків загальною чисельністю близько 8 – 9 тис. осіб. У XVIII ст., з початком нівеляції українських автономій (передусім у військовій сфері), управління охотницьким військом переходить до компетенції російських органів влади. Після повстання І. Мазепи більшість охотних полків була знищена. У 1726 р. з

трьох компанійських полків і одного сердюцького, що лишалися ще після 1709 р., утворено 2. У 1728 р. гетьманові Д. Апостолу дозволено мати лише три компанійські полки по 500 осіб кожен, згодом, 1775 р., їх перетворено на регулярні частини російської армії (легкокінні Київський, Чернігівський і Новгород-Сіверський полки)⁴.

Утворення найманих полків диктувалося потребою гетьманської влади мати боездатне професійне військо, спроможне протистояти не тільки внутрішнім розрухам, а й зовнішній агресії. Тому поряд із підтриманням внутрішнього спокою військо відіграло виключно важливу роль у зовнішній обороні. Охотницькі полки брали участь в усіх воєнних конфліктах кінця XVII – XVIII ст. за участі Гетьманщини: війнах проти Туреччини 1676 – 1681, 1686 – 1700, 1710 – 1713, 1735 – 1739, 1768 – 1774 рр., Північній війні 1700 – 1721 рр., Семирічній війні 1756 – 1762 рр. Серед найманих полковників сформувалася ціла плеяда обдарованих воєначальників – Ілля Новицький, Петро Кожуховський, Дмитро Чечель та інші⁵.

Значною мірою новизна й самобутність охотницького війська позначилися на символіці та озброєнні, що були ніби зовнішнім виявом його окремішнього статусу. Це одна з найяскравіших сторінок української мілітарної культури. Тут ми спробуємо реконструювати її основні складники: одяг, прапори та озброєння.

Одяг

Для будь-якого військового організму вбрання, поряд із колективними й посадовими символами, виконує чи не основну знакову функцію. Тим більше це стосується ранньомодерної доби, коли костюм був своєрідною візитівкою носія, виявом його добробуту, станової і професійної

належності. Воєнний побут накладав на нього додаткові особливості, що диктувалися доконечною потребою безпомилково відрізнити своїх від чужих, командирів від підлеглих, одні роди війська від інших. З огляду на це формування комплексу однотипного вбрання, фактично прототипів українських одностроїв, саме в охотницькому війську є цілком закономірним.

Передумови для уніфікації одягу гетьманських найманців, його кольорів і фасонів виникли переважно завдяки розвитку централізованого забезпечення. До традиційних статей постачання охотників належав, зокрема, особливий військовий одяг – „барва”. На Лівобережжі *барву* почали роздавати сердюкам у середині 70-х рр. XVII ст. як данину „звычайному обычаю”, що закріпився в найманих полках правобережного гетьмана Петра Дорошенка. Описуючи цей звичай, російський дипломат С. Щоголев зазначав: „они (найманці. – О.С.) у Дорошенка были и служили из денег, толко де у них и корысти, что пьет да ест, платья и оружье и лошади добрые имеют, за то и умирают”⁶. Надалі видачі однотипного одягу (найперше каптанів і жупанів) стосувалися в основному охочепіхотних частин і лише у XVIII ст. – охочекомонних⁷. Одяг шили централізовано в ремісничих цехах, що в такий спосіб відбували повинність „на потребу войсковую”. Зокрема, документи фіксують виготовлення барви протягом 90-х рр. XVII ст. кравецькими цехами Прилудського й Ніжинського полків⁸. У 1702 – 1703 рр. гроші й *барву* постачали на сердюків з Стародубського полку, де для збирання їх було організовано штат спеціальних служителів⁹. 1722 р. Генеральна військова канцелярія придбала комплект габи (сукна) „в покупке по 88 копеек штука, [и] поделаны кавтаны против прежнего обыкновения и у

покупки каждой кавтан имел быть по 96 копеек и с полкопейкою”¹⁰

Хронологічно перший і єдиний докладний опис сердюцької *барви* кінця XVII ст. подає нам „История Русов”: „мундир..., состоящий из куртки или камзола с рукавами красной мальвы бумажной, набитый часто баволною и выстеганный частыми полосами и из шаровар суконных голубых, а вместо плащей из одного турецкого дуломана, называвшагось габою с воротником по пояс”¹¹. Історики не раз відзначали сумнівність багатьох деталей в „Истории”, що писалася не як науковий, а радше публіцистичний твір. Тож наскільки близькі подані в ній деталі побутовим реаліям XVII ст.?

Згідно з описом „Истории Русов”, основу сердюцького вбрання становив *жупан* (це підтверджують тогочасні джерела) – різновид довгого верхнього одягу прямого крою з вузькими або розширеними в горішній частині (залежно від моди) рукавами й комірцем-стійкою. Автор, щоб унаочнити опис для своїх сучасників, порівняв сердюцький жупан з камзолом. Як впливає з тексту, жупан виготовляли з сукна темно-червоного кольору (мальви) й простьобували „баволною”, себто бавовняною волокниною. Побутування цього матеріалу в Україні XVI – XVIII ст. засвідчене багатьма джерелами: бавовною набивали подушки, її підкладали в чоботи, використовували в медицині. Особливо популярна була „бавелница” – бавовняна тканина, з якої шили хустки¹².

Цікаво, що просушена й знежирена бавовна йшла на утеплення верхнього одягу. Простьобаний нею жупан ставав грубшим, жорсткішим і почасти убезпечував вояка від шабельних ударів. У XVI – середині XVII ст. прошиті бавовною й кінським волосом довгополі каптани носили українські козаки. „Вони (козаки. – О.С.) використовують різ-

новид одягу московитського типу, – писав у своїх „Справжніх причинах повстання козаків проти Польщі” французький письменник середини XVII ст. П. Лінаж де Восьєнн, – стьобаного, що захищає від списів і стріл, але не від вогнепальної зброї”¹³. Техніка зміцнення бавовною та іншими матеріалами верхнього одягу перейшла в Європу зі Сходу (Туреччини й Персії). Зазвичай шар бавовняної волокнини вміщували між підбивкою з недорогого матеріалу й лицьовою тканиною, яку зверху прошивали паралельними або навскісними стібками металізованої нитки чи міцного шовку. Аналогічні типи захисного вбрання були широко відомі також у Московській державі („тегилай”, „бумажные доспехи”) і Речі Посполитій (*żupan bojowy*). Так, у Національному музеї Кракова зберігається бойовий жупан гетьмана Станіслава Жулкевського, виготовлений із золототканого атласу й зміцнений бавовняними смугами¹⁴.

Значно складніше встановити, що криється під згаданим в „Истории Русов” „доломаном белого сукна”. Певно, тут ідеться про *дуламу* (з тур. *долама*) – різновид верхнього одягу, що був у XVI ст. запозичений угорцями в турків і поширився в сусідніх народів. Документи здебільшого просто згадують його, не подаючи подробиць крою й вигляду. Скажімо, серед речей української шляхти називаються ошатні „доломан адамашковый чирвоний шкарлатный” і „доломан червоний полушкарлатный” (1631 р.)¹⁵. Як відгомін впливу польської і угорської моди цей вид убрання в XVII ст. траплявся в гардеробі московських бояр і дворянства¹⁶.

Традиційно *дулама* ототожнюється з угорським одягом, вужче – з вбранням гусарської кінноти, що її згодом запозичили поляки та воляхи. В угорській відміні – це короткий каптан (власне, напівкаптан) з вузь-

кими рукавами, прикрашений численними гудзиками й петлицями з шнурів або тасьми. Гусарська дулама, яку на зламі XVI – XVII ст. носила польська й українська шляхта, на думку фахівців з історичної лексикології, так само мала вигляд короткого плащика¹⁷. Однак у тексті йдеться про те, що сердюки носили дуламу поверх жупанів „вместо плащей”, тобто вона мала бути досить довгою. У Туреччині дулама побутувала саме як додатковий верхній одяг з довгими полами й розрізними рукавами, часто підбитий хутром¹⁸. Тому доречніше припустити, що в комплексі сердюцької барви дулама являла собою різновид довгополого широкого каптана (можливо, опанчі) із застібками-петлицями й підбивкою. В описаному „Историей Русов” варіанті до нього додавався великий комір-пелерина, який, очевидно, у піднятому положенні захищав вояка від дощу й снігу¹⁹.

Шапки й чоботи – через те, що їх постачали в полки не централізовано – ще не мали чітко визначених фасонів і кольорів. Найманці або діставали головні убори й взуття разом з харчовими поставками від населення, або замовляли в ремісників приватно. Зокрема поборові реєстри 1699 р. на гетьманський двір з Пирятинської сотні включали зібрані в домогосподарів „чоботы простие яловичи чорні”, що були, мабуть, найпоширенішими тоді як щоденне взуття²⁰. Парадні чоботи шили на дерев’яних підборах з червоного або жовтого сап’яну (*сап’янци*)²¹.

Отже, відтворені в опису „Истории Русов” елементи одягу мають повні аналогії в актових і наративних джерелах XVII – початку XVIII ст. Цілком імовірно, що тогочасна сердюцька барва була саме такого вигляду. Про це свідчить і самий костюм, загальні риси якого не мають прототипів ані в одностроях гетьманського війська, ані в уні-

формі російської армії, тож ледве чи могли бути навіяні реаліями XVIII ст. Його деталі, зокрема щодо простьобування сердюцького жупана, заперечують можливість використання автором іконографічних матеріалів, які нездатні так докладно відтворити особливості одягу. Можна припустити, що автор „Истории” користувався оригінальним джерелом з описом убрання (судовими протоколами, скаргами, реєстрами, що зазвичай містили переліки майна), а то й справжніми речами, наявними в приватних збірках старожитностей, популярних наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у середовищі українського дворянства.

Протягом першої чверті XVIII ст. жодних звісток про сердюцькі однострої в джерелах немає. Судячи з листування гетьмана Івана Скоропадського з російськими владними установами, внаслідок нестачі коштів барву найманцям роздавали нерегулярно. Тим часом, ремствуючи на перебої в постачанні, Генеральна військова канцелярія відзначала, що „прежде сего при заплате роковой и біляки давалися”. З цього, а також інших документів, можна зробити висновок про те, що за попереднього гетьмана – Мазепи охочепіхотним полкам видавали принаймні верхній одяг²². Зосібна на початку Північної війни влітку 1701 р. до сердюків псковської залоги було вислано генерального осавула „з денгами и с платьем, с сукнами за прошлой год”²³. На жаль, ми не знаємо, який вигляд мало те „плаття”.

Наступна звістка про сердюцький одяг припадає на грудень 1722 р., коли в Полтаві закупили партію габи* „на діло сердюцкого полку кафтанов”²⁴. Генеральна військова канцелярія в лютому наступного року передала його до кравецьких цехів, наказавши „з какой габы или з одной штуки з болшой болшой, а з меншой менший был выкроен габьяк;

или некоторые штуки, раскроивши... жебы з каждой вышло по беляку, употребить бы на прикладки до 15 albo до 16 штук”²⁵.

Габ'як (у джерелах, вказуючи на білий колір габи, часто вживають назви *біляк*), певно, мав крій, що наслідував традиційні жупани або каптани початку XVIII ст. Іконографічні матеріали зображують їх довгополими, з досить вузькими рукавами й малим сторчковим коміром із зрізаними кутами. Згадані приписом Генеральної військової канцелярії „прикладки” могли бути не тільки конструктивними деталями коміру або карвашів (відлог), а й вставними клинами-„рясами”, які відповідно до тогочасної моди вшивали до подолу. Згідно з документами Малоросійської колегії, повний комплект одягу становив 249 каптанів, себто стільки, скільки військовиків налічував єдиний на той час полк Гаврила Бурляя. Отже, однакові „біляки” носили всі сердюки без винятку – від рядовика до полковника аж до ліквідації полку в 1726 р.²⁶

Виходячи з наявних джерел, до початку XVIII ст. компанійці барву одержували набагато рідше, ніж сердюки, дістаючи лише окремі речі (шапки, панчохи, чоботи) зі стацій. Хоч в універсалах і трапляються обіцянки „уконтентовати одежою потребною”, конкретних вказівок направлення її до охочекомонних полків нам виявити не вдалося²⁷. Нерідко гетьманське правління замість готового одягу видавало найманцям гроші на придбання його, а це промовляє за те, що вбрання компанійців було набагато строкатішим, як в охочепіхотних полках²⁸.

Щодо типів компанійського одягу, то документи останньої чверті XVII ст. – початку XVIII ст. найчастіше називають звичайні речі, однаково поширені серед населення Лівобережної України. Так, у переліку майна одного з компанійців

полку Новицького (1691 р.) було „жупанов два, чоботи, шапка, пояс шовковий и бурка”. Окрім жупанів, компанійці носили також *сукмани* й *кунтуши*²⁹.

Холодної пори верхній одяг утеплювали сукняною *опанчею*, валяною з вовни *буркою* або кожухом³⁰. Загалом *кожухи* й *шуби*, поряд із жупанами, наскільки можна судити з джерел, становили типовий різновид жалуваної барви. У листопаді 1695 р., повідомляючи царів про підготовку сердюків Таванської залоги „на целозимную тамошную службу”, І. Мазепа згадував, що „послал есмъ на всякого старшого и меншого товарища по шубі, которые шубы на денги изъ скарбу войскового суть куплены”³¹. У Терському поході 1724 р. компанійці полку Григорія Тонконога дістали по 3 рублі на купівлю кожухів³².

Втім, барва була не єдиним одягом найманця. Скажімо, в переліку речей, узятих при заарештованому в 1724 р. компанійці Антоні Скринському, значаться, крім одягу на самому в'язні, ще біла сукняна опанча, червоні сап'янові чоботи, п'ять пар білих хусток і зовсім не уніформний „пояс доброй гданской работы ткан золотом ценою дватцать рублей”³³. Документи середини XVIII ст. часто фіксують у гардеробах компанійців свити й каптани, очевидно вживані поряд з одностроями як щоденний одяг³⁴.

Назагал комплект одягу рядовика був досить скромний. Окрім барви, до нього зазвичай належав набір змінних речей (штани, кошулі, хустки, іноді жупан або кунтуш), подеколи на додачу – також досить дороге „жалуване” вбрання, одержане як нагорода. Під час походів речі перевозили згорнутими в спеціальних полотняних торбах – саквах, а на постоях зберігали в скринях.

У середині – другій половині XVIII ст. під впливом російського

„регулярства” в гетьманському війську починає запроваджуватися уніфікованіший одяг, що своїм характером був ближчий до європейських одностроїв. Василь Ломиковський у „Словаре малорусской старины” зазначає, що в той час „мундир их (тогочасних компанійців. — О.С.) был — зеленая черкеска с красными обшлагами и красной исподний кафтан; большею частию носили они узкие шаровары, а иногда штаны, голланцами называемые; шапки их были круглые... сапоги носили коротенькие”³⁵.

Деталлями й силуетом описаний однострій виразно нагадує козацьку форму, впроваджену за гетьманування Кирила Розумовського, яку замалював Тимофій Калиновський для „Летописного повествования о Малой России” Олександра Рігельмана³⁶. Той факт, що компанійці носили однострої козацького типу, тільки зелені, підтверджує у своєму „Топографическом описании Черниговского наместничества” й Опанас Шафонський³⁷. Основу однострою становила *черкеска* — сукняний каптан з шальовим коміром і невеличкими вилогами на вузьких рукавах. Прикметно, що на відміну від попереднього століття, як зазначає В. Ломиковський, „военнослужащим не позволено было носить долгих кафтанов, а только немного ниже колен, чтобы легче на лошадей вскочить и маршировать беспрепятственно”³⁸. Під каптан одягали коротенький *жупан* з глухим сторчовим коміром на гапליках. Поверх одяг оперезували тканим поясом. За формений головний убір правила поширена тоді шапка — *магерка* — з чорної овечини околицею і круглим сукняним наголовком, підшитим зсередини ватою і прикрашеним згори двома навхрест нашитими галунами.

На малюнках сотницького й козацького одностроїв у праці О. Рі-

гельмана видно також широкі шаровари білого кольору, заправлені у високі чоботи з призбореними халявами. Натомість з матеріалів В. Ломиковського ясно впливає, що замість шароварів компанійці носили *штани* або завужені донизу *галанці*, характерні для міського одягу, а також чоботи з короткими халявами, можливо, *боти*³⁹.

Для старшини найманих полків тривалий час спеціально встановленого одягу не існувало. Як і в більшості європейських армій, офіцерському корпусу, з огляду на його привілейоване соціальне походження й службове становище, влада дозволяла вбиратися на свій смак. В Україні цей одяг загалом уподібнювався вбранню козацької еліти. Лише з 20 — 30-х рр. XVIII ст. у ньому дедалі частіше з’являються елементи західноєвропейської моди — тканини (здебільшого сукна й шовки), окремі предмети туалету тощо. Проникнення нових „регулярних” тенденцій у військовий побут Гетьманщини за врядування Розумовського покликала до життя й перші старшинські однострої, пошиті на європейський кшталт. Згідно з описом О. Шафонського, вони склалися з яскраво-синіх („лазоревых”) німецьких каптанів з червоними вилогами, білого камзолу й „нижнего платья”⁴⁰. Можливо, компанійські старшини носили такі самі однострої, тільки наданого їм зеленого кольору з червоним прибором**.

Ошатним одягом завжди вирізнялися охотницькі полковники, які, окрім грошового утримання, часто діставали коштовні матерії як дарунки від царів і гетьманів. У витязі зі справ Малоросійського приказу про видачі українській генеральній і полковій старшині царських нагород за період з 1677 по 1700 рр. полковникам компанійським і сердюцьким пожалувано: у 1688 р. „до байбереку

Мушкетер
сердюцького
полку
Данила
Жеребиловського
в бойовому
вбранні
1677 – 1678 рр.
Реконструкція
автора.
Папір, темпера,
туш. Київ,
1999 р.

московского дела, по 2 пары соболей, по 15 рублей пара человеку”, у 1690 – 1692 рр. „по атласу мерою по 11 аршин, да по паре соболей, по 10 рублей пара человеку”, у 1692 р. „по байбереку немецкаго дела, мерою по 10 аршин, по 2 пары соболей, по 15 рублей пара человеку”, у 1695 р. „по бархату, по объяри струйчатой золотной, по атласу, по 3 пары соболей, по 10 рублей пара челове-

ку”, в 1696 р. „бархату флоренского, да атласу гладкого по 10 аршин, да им же по портищу золотному, и в том числе 15 портищ байбереков, 2 портища объяри травчатой золотной, мерою всех 10 аршин, по 3 пары соболей, по 20 рублей пара, по 40 соболей, по 150 рублей сорок человеку”, у 1697 р. „по объяри двойной гладкой, да по атласу, по паре соболей по 15 рублей, да по другой по

Сотник
компанійського
полку
Андрія Мурашка
1670 р.
Реконструкція
автора.
Папір, темпера,
туш. Київ,
1997 р.

паре ж соболей по 10 рублев пара человеку. Бархат и байберек золотные по 10 аршин, камки лауданы по 9 аршин, атласы по 10 аршин", у 1698 р. „объяри гладкой по 6 аршин, атласу гладкого по 10 аршин, по паре соболей по 15 рублев, по другой по 10 рублев", у 1699 р. „объяри гладкой по 6 аршин, атласу по 10 аршин, по паре соболей, по 15 рублев, да по другой по 10 рублев пара человеку"⁴¹.

Коштовні, але скромніші дарунки одержувала сотенна старшина й рядові найманці, виправлені до Москви з реляціями про перемоги („сеунщики"). У 1692 р. за погром турецького війська під Очаковом компанійському полковникові Григорієві Пашковському пожалували „сукна кармазину 5 аршин, тафты тож, отласу да камки по 10 аршинов", ротмістрові Семену Безпаленку й ком-

*Невідомий художник.
Портрет компанійського полковника
І. Новицького. Олія.
Початок XVIII ст.*

панійцям, що доправили в Москву полонених і гетьманське донесення, — „сукна кармазину 5 аршин, отласу да камки по 10 аршин” і „по сукну кармазину, да по тафте, мерою по 5 аршин человеку”⁴².

Більшість цих тканин ішла на виготовлення коштовного верхнього вбрання — каптанів, жупанів, кунтушів, шуб, делій, хутряних опанчів тощо. Оскільки одяг, жалуваний царем, був своєрідним предметом гордощів власника, його вдягали переважно на найбільші свята й урочистості. В одній зі скарг пограбований козак особливо шкодував за відібраними розбійниками червоним жупаном і двома кармазиновими „вершками” для шапок „великих государей жалованья”⁴³.

Барва гетьманських найманців ще вельми відрізнялася од тогочас-

них західноєвропейських мундирів. У західноєвропейських арміях докладно регламентувався не тільки повсякденний одяг, а й позастройовий і навіть білизна. Економіка Гетьманщини з слабким фінансовим господарством і відсутністю великих мануфактур не могла вповні забезпечити потреб найманого війська в уніфікованому одязі. Очевидно, що довгий час потреби в ньому не відчувало й гетьманське правління.

У своїй основі барва не була відмінною од козацького вбрання: носіння лицарського верхнього одягу — жупанів, каптанів, кунтушів (замість свит у посполитих) і найголовніше — чобіт, що були ніби невід’ємною ознакою козака, свідчило про певну соціальну належність найманців, їхній зв’язок з шляхетним, лицарським ремеслом. Барва була виявом могутності, матеріальної потуги володаря й командувача — гетьмана, який утримував військо й порядкував ним. Приблизно таку саму семантику мав уніфікований одяг професійних військових частин у найближчих європейських сусідів України. В Речі Посполитій однакова кольором барва формується на основі складників шляхетського костюма в магнатських надвірних хоругвах і піхотних полках кварцяного війська. Каптани, опанчі, чоботи й прапори мають колір гербових відзнак свого суверена. У Московській державі „цветное платье” носять стрільці й полки „нового строя”, які за своїм соціальним статусом належать до ієрархії служилих людей. Однак одноманітність і західноєвропейська регулярність ще не пустили в цих системах одностроїв і символіки розгалуженого коріння: такий одяг видавали нерегулярно, перелік предметів, що входили до його складу, досить обмежений. Тутешні держави ще надто слабкі, аби мати мережу мануфактур, швалень, скла-

Т. Калиновський. Тип однострою виборного козака. 1760-ті рр.

дів для його виготовлення й зберігання або принаймні належну кількість грошей на відповідні закупівлі.

Прапори

На час виникнення наймані полки, очевидно, користувалися колективними символами (прапорами, значками, корогвами), які мало чим відрізнялися від козацьких. Тогочасне „прапорове господарство” військових частин уже доволі виразно поділялося на типи піхотних (прапори) і кінних (корогви, штандарти) інсигній, які різнилися між собою конфігурацією, розмірами, способом кріплення полотнищ, характером зображень і матеріалом. Кожен полк мав головний прапор, що був єднальним для вояцького колективу символом. Відзнаки (значки, прапор-

ці) мали також підрозділи – сотні, хоругви, роти.

В умовах, коли засоби зв'язку перебували в зародковому стані, прапори, корогви та значки допомагали воєначальникам вирізняти окремі полки на марші, керувати ними на бойовищі тощо. Тому якщо зображення на полотнищах містили певну ідеологічну інформацію (належність до сюзерена, держави або визнання), то вибір кольору тла був справою суто функційною – тут ішлося передусім про те, щоб зробити прапорові зображення помітнішими в клубках порохового диму.

Конкретних вказівок щодо найманської символіки кінця XVII ст. в джерелах не знаходимо. Доречним буде припустити, що спочатку прапори найманих полків не мали ані чітко регламентованої кількості, ані форм, кольорів чи зображень. Цікаво, що іноді використовувалися навіть трофейні відзнаки. У червні 1670 р. гетьман Многогрішний у листі до московського дипломата Артамона Матвеева, доповідаючи про погром компанійцями загону азовських татар, писав: „... рад бы я все татарские знамена, на бою взятые, к его царскому ... величеству прислати, только конное войско тех знамен ко мне не присылая, на свои значки войсковые переделали и своим образцом кресты нашили”⁴⁴. Загалом зображення хреста (на противагу гербам і гербовим фігурам на європейських прапорах) було відомішою рисою як козацької, так і охотницької бойової символіки. Це зумовлювалося не тільки великою духовною ролею православ'я в Україні, а й ідеєю захисту тутешнім лицарством християнського світу від наступу ісламу. Супроводжуючи до компанійського полку Іллі Новицького нові сотенні значки, гетьманський універсал наголошував значення їх так: „А жебы рыцерство, глядячи на тых знаках выраженный крест,

могли значне, отважне и охочо на услугах монарших и наших войсковых показоваться и над неприятelmi Креста святого щасливе пожаданой победы узнавати...”⁴⁵

На жаль, повних описів компанійських і сердюцьких прапорів кінця XVII ст. у джерелах не збереглося. Певний підсумок їх видозмін підбиває опис прапорів компанійського полку Андрія Ковбаси й сердюцького полку Гаврила Бурляя. Складено його було напередодні скасування в 1726 р. цих полків і відправлення їхніх прапорів у Сенат: „... компанейского Колбасина полку... три знамя камчатые желтые ветхие, в том числе одно знамя все избилось, только одно древо. На них чехлы габинные белые... Сердюкова Бурляева полку... четыре знамя кумачных красных посреди их кресты китайчатые лазоревые на них чехлы габинные белые, ветхие”⁴⁶. З тексту очевидно, що прапори не мали чітко визначеного терміну служби й використовувалися в частинах до цілковитого зношення. Їх виготовляли з шовкової (камка) або бавовняної (кумач) тканини, вони мали спеціальні нагалища-покривці й у кожному полку були однотипними за своєю композицією, відрізняючись лише кольорами.

Ці прапори належали частинам, які не були знищені після повстання Мазепи й зберегли символіку, сформовану на зламі XVII – XVIII ст. Саме тоді клейноди охотницького війська уніфікуються, стаючи зовнішнім виявом його окремішнього статусу в збройних силах Гетьманщини. При цьому варто нагадати, що в козацькому війську аналогічні процеси, пов’язані з уніфікацією символіки, розпочнуться дещо пізніше.

Наступне за часом повідомлення про охотницькі прапори припадає на кінець 30-х рр. XVIII ст., коли після російсько-турецької війни 1736 – 1739 рр. було вирішено замінити давні, майже зношені в походах, пра-

пори трьох компанійських полків комплектом нових. Згідно з довідкою Генеральної військової канцелярії від лютого 1738 р., на компанійський полк Григорія Павлова мали виготовити „полковое знамя одно из белого штофа, а сотенные знамена (4) из блакитного штофа. А крижали (хрести. – *О.С.*) до оных с красного гранитуру”; на полк Василя Часника – „полковое знамя одно из жолтого штофа, а сотенные (5) з зеленого штофа. Крижи до оных з гранитуру блакитного”; на „новонабранный” полк – „полковое знамя з жолтогогарячого, а сотенные (5) з красного штофа, а крижи до оных з зеленого гранитуру”. Отже, полкові й сотенні відзнаки в основних своїх рисах зберегли малюнок від попередніх часів⁴⁷.

Справа з „построением” прапорів розтяглася надовго: спочатку не вистачало коштів, а згодом – потрібних матеріалів, що їх закуповували в глухівських крамарів. Врешті прапори пошили тільки в червні 1740 р., причому для прапора полку Павлова замість білого штофу „за неимением его” використали голь „попелястого” (сірого) кольору, для сотенних значків – „гранитур блакитний”, для прапора „новонабраного” полку замість жовтогогарячого штофу – голь відповідного кольору⁴⁸. Купівля червоного, жовтого, блакитного, „попелястого” й зеленого шовку на вагу свідчить про те, що прапори й значки належало ще обшивати торчками. Крім того, на кожен прапор виготовляли спеціальний покривень.

Новий вигляд клейноди компанійських частин дістали за Кирила Розумовського. У лютому 1752 р. за рапортом полковника Часника замість давніх прапорів і значків, які були в 2-му компанійському полку „в крайней ветхости”, гетьман дозволив виготовити нові. Зокрема полковий прапор шили з блакитного „канавцу” (каніфасу?), а чотири

сотенні значки – з блакитного штофу, додавалися ще й торочки того самого кольору. Полотнище кріпилося на „точеном” деревку й вінчалось „копієм жолтой міді”⁴⁹. Відтоді для всіх прапорів було встановлено новий малюнок із зображенням „с единой стороны войскового, а з другой его ясневелможности гербов”. На нашу думку, тут мається на увазі не дворянський герб Розумовських, пожалуваний у 1751 р., а оригінальний малюнок, який згодом з’явився на прапорах решти компанійських полків, надвірної хоругви та жолдацьких рот – „при арматурі гетманские клейноти: булава и бунчук навхрест”⁵⁰.

Розташування малюнка, розміри прапорів і значків точно не зазначалися, хоч за аналогією з жолдацькими й козацькими прапорами можна висловити припущення, що на правому (лицьовому) боці („с правой стороны”) було зображення „герба малороссійской нації” (або, як його ще називали, „войскового” герба) – себто козака в каптані й шапці, з шаблею при боці й рушницею на плечі, а на зворотному – згаданої арматури з гетьманськими клейнодами⁵¹. Мальовання арматури виконували золотою фарбою, а фігури козака – ще й ультрамариновою та кармінною, на що вказують відповідні статті кошторису⁵².

Напередодні відправлення на театр Семирічної війни нові прапори почали лаштувати для 1-го й 3-го компанійських полків. Для них встановили білий колір (штоф), а для сотенних – блакитний з торочками відповідного кольору. Як і на клейнодах 2-го компанійського полку, на них фігурували герб Війська Запорізького й арматура з булавою та бунчуком⁵³.

Генеральна скарбова й військова канцелярії готували прапори ретельно, хоч і повільно. Безпосередньою організацією цієї роботи,

яку було закінчено тільки в 1758 р., відав глухівський городовий отаман, що укладав підряди з постачальниками тканин і пошивниками. Прикметно, що для розмалювання прапорів усіх трьох компанійських полків запросили одного маляра – Петра Поручка, який зробив мальовання „добримі вінецкими красками”. Очевидно, малюнок був виконаний в одній стилістичній манері й колірній гамі.

Прапори й значки 1752 – 1758 рр. стали останніми комплектами полкових клейнодів аж до скасування компанійських частин. На цей час усталилася уніфікована система зображень і кольорів (білого для полкових і блакитного для сотенних). Слід відзначити, що полковий і сотенний прапори відігравали в полках роль справжньої святині, навколо якої гуртувався вояцький колектив, – на відміну від російської та деяких інших армій, де прапори аж до кінця XVIII ст. мали лише статус штатного майна й належали до амунічних речей. Там їх списували через певний, визначений приписами, період, натомість прапори компанійців використовувалися в частинах до повного зношення. Старі корогви, від яких часто-густо лишалося тільки деревко, не знищували, а в супроводі спеціальних команд передавали на схов до Генеральної військової канцелярії⁵⁴.

Не можна з певністю твердити про те, що в охотницьких полках була й інша група клейнодів – посадових ознак влади козацької старшини – пірначів, каламарів, комишин тощо. Твердження про наявність у найманих полковників пірначів, які трапляються в літературі, на жаль, не підтверджується писемними й іконографічними джерелами⁵⁵.

Нарешті, окрему групу військових клейнодів становили музичні інструменти. Поряд з прапорами вони мали не тільки символічне, а й

утилітарне значення – ними подавали різноманітні сигнали, за допомогою яких управляли полками в бою, вони підносили бойовий дух вояків. Кожному полку – відповідно до роду зброї – була притаманна своя номенклатура сигнальних засобів. Зокрема при компанійських полках неодмінно перебували довбиші (литаврики, бубоністи) й сурмачі; при сердючких полках – шипошники (музиканти, що грали на рогах) і барабанники⁵⁶.

Озброєння

Охочекомонні й охочепіхотні частини мали певну специфіку в озброєнні й амуніції, зумовлену відмінностями між родами війська. У листуванні компанійської старшини полків 70 – 90-х рр. XVII ст. звертають на себе увагу часті згадки одного типу вогнепальної зброї – *ручниці*. Так, полковий осавул Іван Рубан повідомляв навесні 1690 р. свого командира про найняття „... слюсара для роблення ручниць”, якому „и задатку таляра далем...”⁵⁷ Безперечно, у даному разі йдеться про підряд на масовий ремонт зброї, яку мали якщо не всі полчани, то принаймні їхня більшість.

Ручниці згадуються й в інших документах, що стосуються вже окремих вояків: у листопаді 1685 р. в одного з компанійців полку Новицького вкрали ручницю⁵⁸; у судових справах лубенського уряду за 1691 р. ручниці неодноразово фігурують в описах майна пограбованих і підсудних найманців⁵⁹.

Цей вид зброї відомий в Україні ще з XVI ст., імовірно він належав до легких і полегшених типів гаркебузів. Джерела чітко відділяють ручницю від важких фортечних гаківниць, наголошують її легкість, менший калібр і наявність ложа. З половини XVI ст. ручниці оснащують дорогими, як на той час, коліщатими й ударно-кремінними замками. У володимирсь-

кому осідку шляхтича С. Граєвського в 1569 р. зберігалося 16 таких ручниць. У скарзі Я. Терлецького, пограбованого козаками Семерія Наливайка в 1596 р., мовиться про втрату „ручниц коротких, чецованых костю оправных, шість... ручниц пташных, кгвинтованых дві”⁶⁰.

Поступово технологія виробництва ручниць удосконалювалася й здешевлювалася. Таку зброю здебільшого виготовляли найдосвідченіші майстри-інструменталісти того часу – слюсарі. Вони й лагодили зброю („вычистити и ручницы и аркабузы направить”). Серед майстрів, що виготовляли ручниці, джерела називають овруцьких слюсарів Якова Семеновича й Мойсея Чижевича, ливарника черкаського замку Ворону, ремісників з Полонного, Локача тощо⁶¹.

У першій половині – середині XVII ст. ручниці згадуються в складі озброєння найрізноманітніших військ: реєстрових козаків, кварцяних козацьких і волоських рот, магнатських надвірних хоругв⁶². Те, що вони поширилися передусім у кінноті, зайвий раз доводить, що тодішні ручниці являли собою різновид полегшеного гаркебуза (пищали)⁶³. Порівняно невеликі вага і розміри ручниці робили її зручною саме для кіннотника. Зручність ручниць зумовила ще один напрям в еволюції їх: паралельно із застосуванням на війні з кінця XVI ст. вони здобувають широке визнання й серед мисливців на дичину. Звідси й ще одна назва цієї зброї – „пташинка”. Визнанням центром виготовлення мисливських ручниць в Європі була Прага.

На жаль, у нашому розпорядженні немає жодного опису цієї зброї українськими джерелами кінця XVII ст., що дав би змогу більш-менш точно ідентифікувати її з-поміж наявних у музейних збірках зразків. Тому в процесі реконструкції ми орієнтувалися на московські ручні пищалі – ручниці середини –

другої половини XVII ст. Люфи цих рушниць завдовжки до 850 мм, як правило, були вже не зварені, а розсвердлені, що підвищувало надійність і балістичні властивості зброї. Люфа і припасований до неї замок „осаджувалися” в ложе з багатопрофільним або мушкетним прикладом. Калібр ручниці був близько 18 мм, загальна довжина – 1200 мм, вага – 2500 – 3200 гр.

Окрім ручниць, у охочекомонних полках використовували *карабіни* й *бандолети*. Знайдені на полі Берестецької битви карабіни мають калібр 10 – 12 мм, довжину люфи до 850 мм, що свідчить про їхні невеликі розміри й вагу. За висновком І. Свєшнікова, ці зразки виготовили майстри московської Оружейної палати, їхня продукція надходила в Україну другої половини XVII ст. в централізованих поставках або здобувалася як трофеї⁶⁴. Російські карабіни кінця XVII ст., що могли побутувати в компанійських полках, склалися з гранчастої люфи калібром 14 – 16 мм, вмонтованої до мушкетного ложа з французьким прикладом, зручним для прицільного стріляння. Карабіни здебільшого оснащували ударно-кремінними замками. Довжина їх була 900 – 1000 мм, вага 1800 – 2300 гр.

Дуже вкорочені карабіни, які калібром (12 мм) і розмірами скидалися більш на великі пістолі, ніж на рушниці, називали бандолетами.

Деякі кінні найманці, окрім ручниць, а іноді й замість них мали пістолі; вояки допоміжних служб (візники, слуги, пахолки) могли бути озброєні мушкетами⁶⁵. Зручні в близькому бою пістолі були, однак, досить дорогою і ненадійною зброєю. У серпні 1677 р. під час битви за Бужинський перевіз компанійський полковник Новицький, зіткнувшись з татарським мурзою, випалив у нього з пістоля, але не вбив його, бо той мав на собі панцер⁶⁶. Від певної смер-

ті полковника врятував мушкетним пострілом компанійський сотник, що був поруч нього.

Легка й зручна зброя характерна для охотницької кінноти й у наступні часи. Описуючи компанійців середини XVIII ст., В. Ломиковський відзначав, що їхня зброя складалася з шаблі й короткої рушниці. За свідченням того ж автора, деякі з компанійців озброєні „*дупелтоном*” – певно, якоюсь відміною мушкетона (коротколюфрової рушниці з лійкуватим дульним зрізом, що стріляла шротом)⁶⁷.

Починаючи з 1737 р., в охочекомонні полки постачали нову модифікацію ручниці, прийняту на озброєння в реєстрових і слобідських козацьких полках. Як можна виснувати з наявних описів, відмітними деталями її була короткий багатопрофільний приклад з гніздом для рушничного приладдя й тонкі латунні кільця, за допомогою яких кріпилася люфа⁶⁸.

У 1776 р., напередодні переформування компанійців у регулярні частини російської армії, тодішній президент Малоросійської колегії генерал-аншеф Петро Рум'янцев розробив для їх переозброєння нову модель *карабіна*. Загалом він нагадував кавалерійський карабін зразка 1775 р., відрізняючись од нього лише розмірами. Калібр того карабіна дорівнював 17,3 мм, загальна довжина – 1090 мм, вага – 2500 гр. Ложа березового дерева мала довгий приклад і підцівник. На зворотному боці замкової дошки в спеціальній обіймиці монтували упору з гаком, щоб носити карабін на перевісі-панталері⁶⁹.

Розвиток вогнепальної зброї дедалі зменшував роль лука й стріл у бою, але це відбувалося досить повільно. Принаймні до кінця XVII ст. документи згадують про наявність у деяких компанійців „сагайдахов” (сагайдаків). Лук, як шляхетна, лицарська

*Шабля угорсько-польського типу.
XVII ст.*

зброя, був і серед озброєння старшини. Наприклад, у квітні 1689 р. лубенський городовий отаман Федір Григорович надіслав як подарунок компанійському полковникові Іллі Новицькому два луки, „с тятивами, обвиненые прядивом”⁷⁰. 1723 р. в опису речей померлого полкового компанійського писаря Романа Ананьева значився „сагайдак з луком вправний срібром”⁷¹.

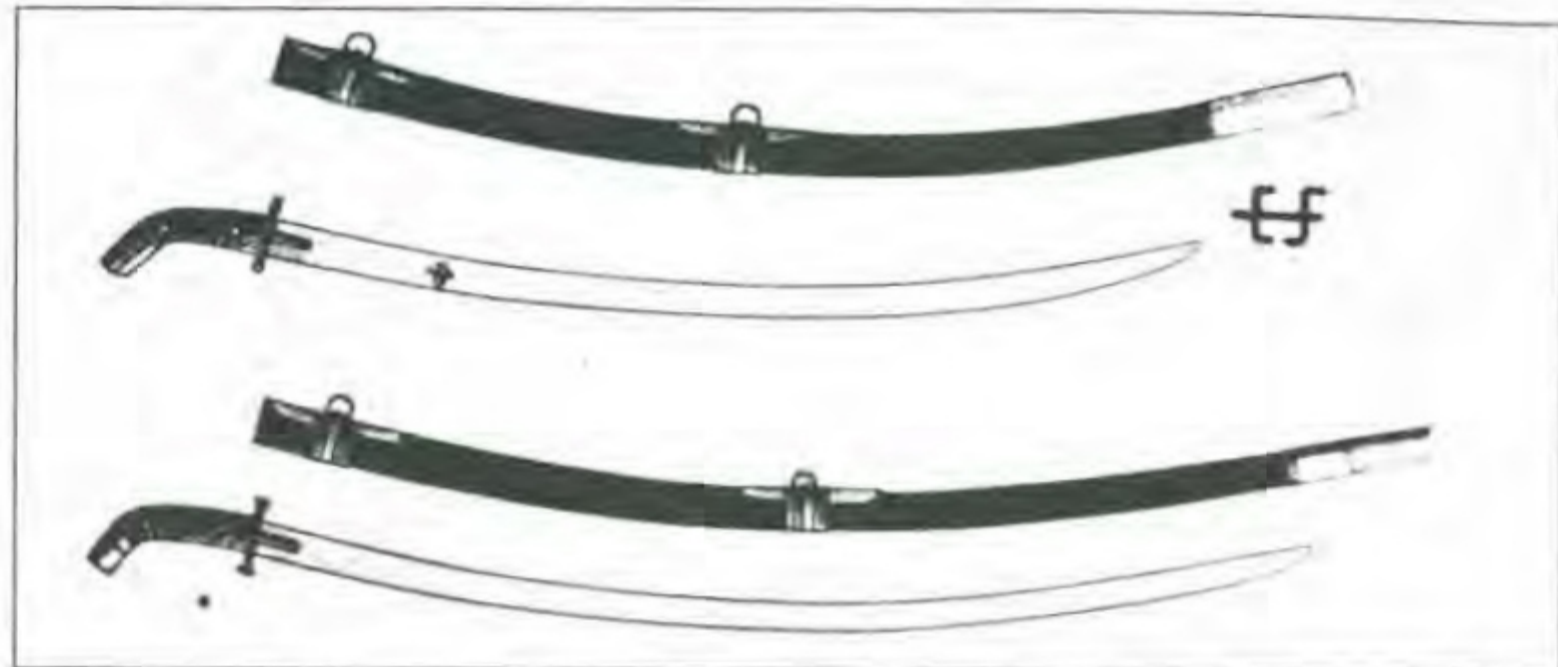
Основною холодною зброєю компанійців, як і в козацьких полках, були шаблі поширеного в той час угорсько-польського типу, а також „ординки”⁷². Їхня особливість – довгі (до 90 см), плавно вигнуті клинки з переважно відкритим руків'ям. Часто згадуються в джерелах і різні види ножів: („ножі паристие”, „ножі простие”) та ін.⁷³

У першій третині – середині XVIII ст. на Лівобережній Україні поширюється невідома доти холодна зброя, запозичувана з арсеналу різних родів російського війська. Серед трофеїв траплялися й зовсім екзотичні зразки, як-от „палаши” (пряма двосічна зброя важкої кавалерії) у майні компанійця Степана Сердечного (1765 р.)⁷⁴. У легкій компанійській і козацькій кінноті дуже популярними були легкі, з широким у горішній частині клинком („елманию”) і скругленою гар-

дою гусарські шаблі⁷⁵. Черен шаблі оздоблювали чорною шкірою і мідним прибором; піхви виготовляли з дерева, обтягнутого шкірою (пізніше із заліза). Гусарські шаблі були не дуже довгими, легкими й не вимагали особливої вправності в користуванні. Різновиди їх бачимо на багатьох портретах української старшини й рядових козаків.

Свої особливості в озброєнні мали й охочепіхотні полки. На відміну од компанійців, у яких головну роль відігравала легка зброя, тут ставка робилася на потужність і велику вбивчу силу. Саме тому в сердюцьких частинах використовувалися найдосконаліші зразки тогочасної ручної вогнепальної зброї – мушкети.

З-поміж військ, виряджених на посилення Чигиринської залоги у квітні 1677 р., гетьман Самойлович у посланнях до московського царя особливо виділяв „Петра Кожюховского, полковника охотного пехотного, с его полком... с тысячею человек, с мушкеты... также и ... пехотного полковника... Герасима Васильева, под которыми полковники будет с поляпаты тысечи людей с мушкеты”⁷⁶. За рік, у березні 1678 р., туди знов було відправлено сердюків „семь сот человек пехоты добрые, мушкетеров охотных”⁷⁷. Гетьмани раз у раз вимагали від полкових командирів, щоб „піхота мушкеты справные всегда міли”⁷⁸.

Мушкет, завдяки своїй довгій люфті й великому калібру (18 – 20 мм), був грізною зброєю. Випущена з нього куля, влучала в ціль на відстані 250 – 300 метрів. Судячи з усього, сердюки використовували поширені в той час у Європі мушкети полегшеного типу з ударно-кремінними замками, що не потребували оперття на спеціальну підставку (форкету). Однак їхня вага і далі лишалася значною – до 7000 гр⁷⁹

Як правило, з мушкетів стріляли великими свинцевими кулями, іноді – з металевим осердям. Під час інтенсивних боїв або облог, коли запаси боезарядів швидко витрачалися, мушкети закладали протом, цвяхами й шматками заліза. Ці заряди мали великий радіус розльоту й заподіювали, особливо з близької відстані, страшні рани й каліцтва. Вогневий бій з використанням їх був надзвичайно ефективним проти навальних атак турецько-татарської кінноти. У зв'язку з цим, наприклад, перед походом на турецьку фортецю Казикермен сердюцькому полкові Яреми Андрієвича пересла-но січеного „свинцу для пехотного товариства спотребу”⁸⁰.

Для стріляння використовували грубозернистий – мушкетний – порох, який одержували при засто-суванні спеціальної технології роз-тирання й просіювання сірки та

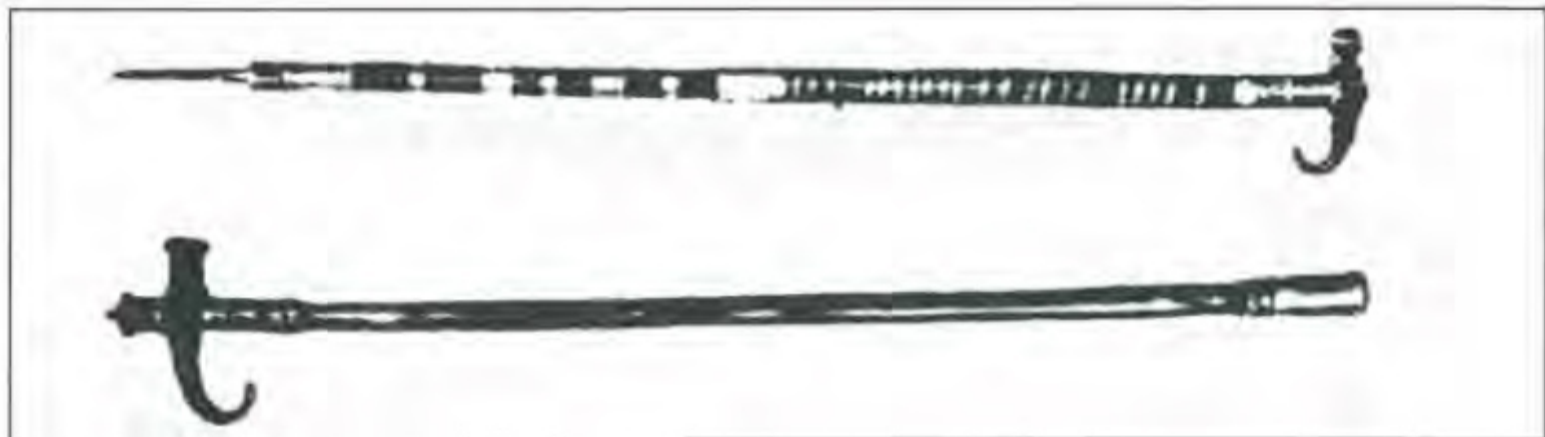
Шаблі „ординки”. Друга пол. XVII ст.

селітри. Так, перед походом 1690 р. сердюцький полк Петра Кожухов-ського дістав „бочку пороху мушке-тового”⁸¹.

Процес заряджання перелічених типів вогнепальної зброї був стан-дартний. Спочатку стрілець мав насипати на панівку рушничного замка дрібно розтертий порох або порохову м'якоть, яку зберігали в спеціальній натрусці. Після цього панівку закривали, й до цівки руш-ниці з паперового патрона або поро-хівниці всипали основний пороховий заряд, далі за допомогою шомпола як клейтух забивали ганчір'я, шмат-ки шкіри або паперу, вганяли кулю або шріт, і зброя була готова до по-стрілу. Така процедура пересічно займала близько 3 – 4 хвилин (трохи більше – коли набивали нарізну рушницю).

Надійність вогнепальної зброї значною мірою залежала від типу запалювального механізму – замка. На середину – кінець XVII ст. прист-рої з використанням тліючого гнота поступово відходили в минуле (хоч і не зникли зовсім). Їм на зміну при-ходили коліщаті й ударно-кремінні замки.

Принцип дії першого типу замка ґрунтувався на дії потужної спуско-

Обухи. XVII ст.

вої пружини, з'єднаної приводом із зубчастим коліщатком. Накручена за допомогою спеціального ключа, пружина обертала коліщатко, яке, б'ючись зубцями об кремінь, викресувало іскри, від яких займався спочатку запалювальний порох на панівці, а потім і основний заряд. Такі замки використовували в кавалерійській зброї (карабінах, пістолях), однак вони були досить ненадійними.

На відміну від коліщатого в ударно-кремінному замку іскри викресувалися внаслідок удару кременя, затисненого в курку, об сталеве кресало. Курок утримувався у зведеному стані спеціальним штифтом з пружиною, які, після натиску на спусковий гачок, вивільняли його. Курок різко бив по кресалу, викресуючи іскри, що запалювали порох на панівці і відбувався постріл.

Арсенал сердюків і компанійців вряди-годи поповнювався трофейною зброєю. У Північній війни багато її потрапило до рук українських найманців під час бойових дій у Ліфляндії в 1700 – 1702 рр., коли їм дісталися шведські збройовні з великою кількістю мушкетів, штуцерів, фузій і пістолів⁸².

Під час штурмів і оборони фортець, вуличних боїв наймана піхота здобувала додаткову зброю. Щоденникові записи російського генерала Патрика Гордона засвідчують, що впродовж облоги Чигирини в 1677 – 1678 рр. охочепіхотні полки, що боронили фортецю, мали *піки* і со-

кири. Піки згадано також як зброю сердюків таванської залоги в 1699 р. Частина сердюків у Чигирині мала й *ручні гранати* – начинені порохом залізні, глиняні або скляні металеві знаряди сферичної форми⁸³. Кожен сердюцький полк, вирушаючи в похід, віз в обозі комплект шанцевого інструменту (сокир і заступів) для спорудження земляних укріплень⁸⁴.

Поодинокими є згадки про наявність у найманському арсеналі *обухів* (обушків). Обух являв собою різновид бойової сокирки-молотка, нагадуючи чекан на довгому держаку, але із загнутим донизу вістрям, завдяки чому він скидався радше на елегантний ціпок, популярний серед старшини⁸⁵. Втім це була серйозна зброя, якою завдавано каліцтв і навіть смертельних ран. Приміром, обухами прибічної старшини забито влітку 1668 р. лівобережного гетьмана Івана Брюховецького. За версією Самійла Величка, ударами обуха страчував полонених турків компанійський полковник Андрій Мурашко⁸⁶. У бійці із запорожцями в Таванській фортеці сердюки полковника Якова Покотила орудували, крім шабель і списів, ще й обухами⁸⁷.

Більш-менш уніфікованої амуніції в охотницькому війську не було (гадаємо, вона не з'явилася навіть у тих компанійських полках, що проіснували до початку запровадження „регулярства” за Розумовського). Компанійці здебільшого мали вузьенькі шкіряні паски (на кшталт „кордибанів”, знайдених під Берес-

течком⁸⁸), на яких носили шаблю, ніж, а іноді й порохівницю. Набої, разом з рушничним начинням, могли зберігатися в спеціальній сумці або малому патронташі – *ладівниці*, що її тримали за спиною на вузькому ремінці чи тасьмі. Оскільки зарядження набоями поширювалося в гетьманському війську досить повільно і навіть у XVIII ст. було рідкістю, найманці, як і козаки, тривалий час користувалися *натрусками* з пороховою м'якоттю – їх носили на ший або при поясі.

Специфічним складником вершницького спорядження був *шабельтас* – пласка шкіряна сумка чотири-чи п'ятикутної форми, підвішувана на коротких ремінцях до пояса з лівого боку⁸⁹. Шабельтаси, що прийшли, очевидно, з модою на угорські речі, були поширені у волоській, польській, литовській та українській кінноті. У XVIII ст. вони перетворилися на характерний елемент гусарської уніформи – ташку⁹⁰. У них зберігали листи, гроші, хустки та інші дрібні речі. Згадувані українськими джерелами шабельтаси мали покривці з сукна та оксамиту, прикрашені гаптуванням і перлами⁹¹.

Наприкінці XVII і у XVIII ст. рушниці й карабіни компанійці, ймовірно, носили на ремінних перевісях за плечима. Не виключено, що в ранній період для коротких ручниць і бандолетів використовували спеціальні кобури – *ольстри*, прив'язувані біля луки сідла чи за спиною вершника на спеціальному пасі. Про це є згадка в щоденнику Федора Євлашевського під 1566 р.: „згинула... была ручница коротка з олстром”⁹².

Риштунок компанійця доповнювався ще кінською зброєю, шкіряними або полотняними саквами, ремінними путами, попонами, дерев'яним цеберком для напування коней⁹³. Більшість речей перевозили в обозі, однак нерідко компанійські

ватаги, що виїжджали „в поле” на розвідку або на відсіч татарам, не брали з собою возів, щоб не уповільнювати пересування загону. Тоді усе потрібне для походу майно, а також харчові запаси й артільні казани, нав'ючували на коней⁹⁴.

Сердюки мали простіший набір амуніції: ріг з порохом, сумки з рушничним начинням і набоями⁹⁵. Після мазепинського повстання останній зацілілий полк Гаврила Бурляя, хоч і вважався охочепіхотним, проте пересувався в кінному строю, тож усі сердюки в ньому були вже забезпечені відповідним кавалерійським спорядженням⁹⁶.

ПРИМІТКИ

¹ Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С.134; Він же. Серби в українським війську 1650 – 1660 рр. // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі – ЗНТШ). – 1920. – Т. 129. – С. 81; Він же. Студії над державою Богдана Хмельницького: Військо // ЗНТШ. – 1931. – Т. 151. – С. 114, 118; Сокирко О. „Незнане” військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату (до постановки питання) // Молода нація. – 2001. – №4. – С. 73 – 91; Федорук А. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. // Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 7. – С. 58 – 68.

² Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 11 – 21.

³ Докладнішу характеристику війська див.: Дяличенко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 441 – 453; Заруба В. Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні в останній чверті XVII ст. // ЗНТШ. – 1993. – Т. 225. – С. 232 – 257; Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. – 1999. – №6. – С.49 – 63; Він же. Українські найманці: (Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669 – 1672 рр.). – К., 1998.

⁴ Соколовский М. К генеалогии компанейских или охочекомонных полков (1668 – 1775 гг.) // Журнал Императорского русского военно-исторического общества. – 1913. – №4. – С. 205 – 206.

⁵ Ширше про бойове використання найманців див.: Заруба В. Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Х., 1993. – С. 43, 46 – 47, 50, 108 – 118; Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини в боротьбі з турецько-татарською експансією 1676 – 1681 рр. // Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки та культури. – К., 1997. – Вип. 1. – С. 16 – 26; Він же. Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700 – 1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка: Історія. – К., 1999. – Вип. 42. – С. 26 – 31.

⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі – АЮЗР). – Санкт-Петербург, 1882. – Т. 12. – С. 216.

⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 1). – Арк. 19 зв. – 20; Спр. 55585 (Лаз. 41 5). – Арк. 13; Ф. 2. – Спр. 1840. – Арк. 192 зв.; Акты, относящиеся к истории Западной России (далі – АЗР). – Санкт-Петербург, 1855. – Т. 5. – С. 242; АЮЗР. – Т. 13. – С. 120, 524.

⁸ ІР НБУВ. – Ф. 8. – Спр. 228 м (97). – Арк. 1080; Ершов А. До історії цехів на Лівобережжі XVII – XVIII вв. // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1926. – Кн. 6. – С. 98 – 99; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – К., 1902. – Т. 3. – С. 96 – 97.

⁹ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 18317. – Арк. 10.

¹⁰ Там само. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 31). – Арк. 153; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАУК). – Ф. 53. – Оп. 2. – Арк. 2 – 2 зв.; Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722 – 1723 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1898. – Т. 12. – С. 118 – 119.

¹¹ История Русов. – Москва, 1846. – С. 179.

¹² Історичний словник українського мови. – Харків; Київ, 1931. – Т. 1. – Зош. 1. – С. 45, 47; Стороженки: Фамільний архів. – К., 1908. – Т. 6. – С. 208, 564.

¹³ Дмитриев М. „Пояснение, касающееся восстания казаков и вторжения татар в Польшу

в 1647 г.”: Источник книги Линажа де Воссьенна о восстании под руководством Богдана Хмельницкого // Історія, історіософія, джерелознавство: Статті, розвідки, замітки, есе. – К., 1996. – С. 351 – 352 (Переклад цитати з російської редакційний. – Прим. ред.)

¹⁴ Денисова М. М. Поместная конница и ее вооружение в XVI – XVIII вв. // Труды Государственного исторического музея. – Москва, 1948. – Вып. 20. – С. 36.; Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Русское оружие: Краткий определитель русского боевого оружия XI – XIX вв. – Москва, 1953. – С. 70; Żygulski Z. „Łisowczyk” Rembrandta: (Studium ubioru i uzbrojenia) // Biuletyn historii sztuki. – Warszawa, 1964. – № 2 – S. 100 – 102; Żygulski Z., Wielecki H. Polski mundur wojskowy. – Kraków, 1988. – S. 151, 321.

¹⁵ Архив Юго-Западной России (далі – Архив ЮЗР). – К., 1904. – Ч. 1. – Т. 11. – С. 125; Ч. 8. – Т. 3. – С. 585.

¹⁶ ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 13776 – 13777. – Арк. 2.

¹⁷ Історичний словник українського мови. – Т. 1. – Зош. 2. – С. 773.

¹⁸ Эвлия Челеби. Книга путешествия. – Москва, 1961. – Вып. 1. – С. 58, 278; Dołoman // Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1901. – Т. 2. – S. 10.

¹⁹ Такі опанчі або рединготи з комірами масово використовувалися в європейських арміях кінця XVII – XVIII ст.: Див.: Летин С. Гвардия Петра Великого 1702 – 1725 годов // Орел. – 1992. – №1. – С. 11 – 12; Мерцалова М. Н. История костюма: Очерки истории костюма. – Москва, 1972. – С. 103 – 104.

²⁰ Стороженки: Фамільний архів. – Т. 6. – С. 158.

²¹ ЦДАУК. – Ф. 53. – Оп. 3. – Спр. 175. – Арк. 3 зв.

²² ІР НБУВ. – Ф. 8. – Спр. 234 (1). – Арк. 113.

²³ Окиншевич Л. Центральні установи України – Гетьманщини 17 – 18 вв. – К., 1930. – Ч. 2. – С. 196.

* Габа – різновид дешевого цупкого сукна білого кольору, яке імпортували з Туреччини.

²⁴ ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 31). – Арк. 153.

²⁵ Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722 – 1723 гг. – С. 118 – 119.

²⁶ Пор.: ЦДАУК. – Ф. 53. – Оп. 2. – Спр. 649. – Арк. 27; Спр. 855. – Арк. 23.

- 27 АЗР. – Т. 5. – С. 147, 154.
- 28 ІР НБУВ. – Ф. 2 – Спр. 14063; ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1027. – Арк. 11 зв.; АЗР. – Т. 5. – С. 147, 154.
- 29 ІР НБУВ. – Ф. 2 – Спр. 14380; Спр. 14628. – Арк. 252 зв.
- 30 ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1027. – Арк. 11 зв.; Журнал, тобто насущна записка справ, що траплялися у військовій Генеральній канцелярії // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 22.
- 31 Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Владимир, 1903. – Т. 1. – С. 552.
- 32 ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1027. – Арк. 11.
- 33 Там само. – Ф. 53. – Оп. 3. – Спр. 175. – Арк. 3 зв., 18.
- 34 Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 10450. – Арк. 4.
- 35 Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским // Киевская старина. – 1894. – № 8. – С. 28.
- 36 Ригельман А. Летописное повествование о Малой России... – Москва, 1846. – Приложения.
- 37 Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 68.
- 38 Там само. – С. 17.
- 39 Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник. – К., 1996. – С. 71, 139.
- 40 Пор.: Шафонский А. Знач. праж. – С. 66, 68.
- ** Прибор – узагальнена назва одноманітних кольором і матеріалом сукняних прикладок на однострої (коміра, вилог, лацканів тощо).
- 41 Источники Малороссийской истории, собранные Д. Бантыш-Каменским. – Москва, 1858. – Ч. 2. – С. 14–22. Тканини, що фігурують у цих реєстрах, належать здебільшого до імпортованих і через це дуже дорогих шовкових матерій. Отлас (атлас) – гатунок лискучої шовкової тканини з характерним глянсом (муаром) на правому боці – довозили в Гетьманщину й Московію з Ірану, Туреччини, Італії. Байберек – візерунчаста чи гладенька тканина з крученого шовку, до якого додавали срібну й золоту нитки. Об'яр – російська назва тонкої гладенької шовкової матерії з особливим ефектом примхливого світіння муарового малюнка на поверхні (за малюнком розрізняли її гатунки – „струйчатую”,

- „травчатую” та ін.). Камка – тонка шовкова тканина з різноманітними візерунками, переважно одноколірна. Особливістю її було поєднання лискучого візерунка й матового тла. „Подвійні” камки складної текстури на зворотному боці також мали блискуче тло з матовим візерунком. Тафта – тонка одноколірна або візерунчаста тканина з туго звитих шовкових ниток. Мала лискучу поверхню й досить жорстку фактуру. Кармазин – високоякісне сукно особливо яскравих відтінків (див.: Горобець В. Назви тканин та одягу в українських джерелах: (За матеріалами XVIII ст.) // Народна творчість та етнографія. – 1972. – № 4. – С. 55–56; Кривонос В. З історії українсько-італійських зв'язків в середині 14–15 ст. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII ст.: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д. Похилевича. – Львів, 1998. – С. 147; Gutkowska-Rychlewska M. Historia ubiorów. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. – S. 483–492).
- 42 Сборник выписок из архивных бумаг о Петре Великом. – Москва, 1872. – Т. 1. – С. 98–99, 309, 312, 320, 321, 334.
 - 43 Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 1. – С. 220.
 - 44 АЮЗР. – Санкт-Петербург, 1877. – Т. 9. – С. 232.
 - 45 АЗР. – Т. 5. – С. 236.
 - 46 ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19686. – Арк. 10.
 - 47 Там само. – Ф. 52. – Оп. 3. – Спр. 223. – Арк. 1, 1 зв.
 - 48 Там само. – Арк. 5, 6.
 - 49 Там само. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 11312. – Арк. 3–27.
 - 50 Там само. – Спр. 19005. – Арк. 33.
 - 51 Пор. описи жолдацьких значків і прапорів Гадяцького полку, виготовлених у 1755–1756 рр.: ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 19005. – Арк. 13, 33.
 - 52 Там само. – Спр. 11312. – Арк. 13.
 - 53 Там само. – Спр. 19005. – Арк. 34–61 зв.
 - 54 Там само. – Спр. 8050. – Арк. 2; Леонов О., Ульянов И. Регулярная пехота: 1698–1801 // История российских войск. – Москва, 1995. – С. 42, 201.
 - 55 Йдеться про портрети компанійських полковників Гната Галагана (Білецький П. Український портретний живопис XVII –

XVIII ст. – К., 1969. – С. 212, 213) та Іллі Новицького (Бровко А. С., Бровко Б. А. Яків Новицький та його імениті предки. – Запоріжжя, 1997. – С. 28; Мазепа: Збірник. – К., 1993. – С. 126). Пор.: Заруба В. Охотницьке (наймане) військо. – С. 238.

56 ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 13961; АЗР. – Т. 5. – С. 160; АЮЗР. – Т. 13. – С. 281 – 282; Приватні листи XVIII ст. – К., 1987. – С. 26; Список с статейного списка Великого государя... посланников... Василия Михайлова сына Тяпкина... // Записки Одесского общества истории и древностей российских. – Одесса, 1850. – Т. 2. – С. 649.

57 ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14289.

58 Там само. – Спр. 14479.

59 Стороженки: Семейный архив. – Т. 6. – С. 66, 172.

60 Архив ЮЗР. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 82 – 83, 112, 114.

61 Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XIV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С. 67 – 71.

62 Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. 1. – С. 82, 112, 114; Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. – К., 1986. – С. 73; Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 8.

63 Крижанич Ю. Политика. – Москва, 1965. – С. 429; Rusznica // Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1901. – Т. 4. – S. 186.

64 Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів, 1993. – С. 243.

65 ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14525, 14643.

66 АЮЗР. – Т. 13. – С. 79, 80, 88.

67 Ломиковский В. Зазнач. праця. – С. 28.

68 ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 6883. – Арк. 2; Спр. 9322. – Арк. 100 зв.; Маковская Л. К. Ручное огнестрельное оружие русской армии конца XIV – XVIII веков: Определитель. – Москва, 1992. – С. 30.

69 Маковская Л. К. Зазнач. праця. – С. 46, 49.

70 ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14380; 14597.

71 ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1101. – Арк. 6.

72 ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14380, 14643; Свешніков І. К. Зазнач. праця. – С. 225 – 232; Kwaśniewicz W. 1000 słów o broni białej i uzbrojeniu ochronnym. – Warszawa, 1981. – S. 199 – 200, 203, 212 – 213; Żygulski Z. Broń w dawnej Polsce. – Warszawa, 1982. – S. 243, 271, 276, 279.

73 ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14628. – Арк. 252.

74 ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 20160. – Арк. 35.

75 Висковатов А. В. Историческое описание одежды и вооружения российских войск. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. 3. – С. 92; Денисова М. М., Портнов М. Э., Денисов Е. Н. Зазнач. праця. – С. 31 – 32, 131.

76 АЮЗР. – Т. 13. – С. 140.

77 Там само. – С. 524.

78 АЗР. – Т. 5. – С. 241.

79 Маковская Л. К. Зазнач. праця. – С. 32.

80 ІР НБУВ. – Ф. 2. – Спр. 14727. – Арк. 142.

81 Там само. – Спр. 14743. – Арк. 162 – 163.

82 Письма к государю императору Петру Великому от генерал-фельдмаршала... графа Бориса Петровича Шереметева. – Москва, 1778. – Ч. 1. – С. 80.

83 ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 1). – Арк. 243 зв.; Дневник генерала Патрика Гордона // Чтения в Московском обществе истории и древностей российских. – 1892. – Кн. 3. – С. 114, 141.

84 ІР НБУВ. – Ф. 8. – Спр. 235 (II). – Арк. 12 зв.

85 Kwaśniewicz W. Op. cit. – S. 160 – 161.

86 Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 176.

87 Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 1. – С. 824.

88 Свешніков І. К. Зазнач. праця. – С. 174 – 176.

89 Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. – Т. 4. – S. 296.

90 Опис шабельтаса-ташки в спорядженні ротмістра козацької хоругви Дечинського подає Боплан: Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського.... – К., 1990. – С. 106.

91 Стороженки: Семейный архив. – Т. 6. – С. 107.

92 Мемуары, относящиеся к истории Южной России. – К., 1896. – Вып. 2. – С. 8.

93 ЦДАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 20160. – Арк. 2 – 2 зв.

94 Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских козаков. – Т. 1. – С. 697.

95 ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 1). – Арк. 243 зв.

96 Див. реєстри речей, озброєння та спорядження сердюків за 1723 р.: ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 54482 (Лаз. 1). – Арк. 243 – 243 зв.